

ARAB TILIDAGI QADIMIY VA ZAMONAVIY LEKSIKOGRAFIK MANBALAR TAHLILI

Nurali Mavlonov

Oriental universiteti o'qituvchisi

Kirish

Arab tili, semit tillari oilasiga mansub bo'lib, 400 milliondan ortiq odamlarning ona tili sifatida dunyoda muhim o'rin egallaydi (Holes, 2004). Arab tilining leksikografik an'analari tilning so'z boyligini tizimlashtirish va saqlashda muhim rol o'ynagan. Qadimiy davrlardan boshlab, xususan, Islomning oltin davrida (VII–XIII-asrlar) arab leksikografiyasi ilmiy va adabiy bilimlarni rivojlantirishda asosiy omil bo'lgan (Gutas, 1998). Zamonaviy davrda esa raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt leksikografiyani yangi bosqichga olib chiqdi. Ushbu maqola arab tilidagi qadimiy va zamonaviy leksikografik manbalarni tahlil qiladi, ularning tuzilishi, ahamiyati va zamonaviy muammolarini ko'rib chiqadi.

Qadimiy leksikografik manbalar

1. Al-Xalil ibn Ahmadning *Kitob al-Ayn*

Arab tilidagi ilk leksikografik manbalardan biri Al-Xalil ibn Ahmadning (v. 791) *Kitob al-Ayn* lug'atidir. Bu lug'at arab tilidagi so'zlarning fonetik tuzilishiga asoslangan holda tizimlashtirilgan bo'lib, so'zlarni ildizlar (roots) asosida guruhlagan (Haywood, 1965). Masalan, *k-t-b* ildizidan kelib chiqqan so'zlar (*kitāb*, *kātib*, *maktūb*) alohida bo'limlarda tahlil qilingan. Al-Xalilning yondashuvi arab tilining morfologik tuzilishini chuqur tushunishga asoslangan bo'lib, keyingi leksikograflarga katta ta'sir ko'rsatdi (Owens, 2006).

*Kitob al-Ayn*ning o'ziga xos jihati uning fonetik tartibga asoslanganligidir. Al-Xalil so'zlarni talaffuz organlariga (masalan, halqum, til, lablar) qarab tartiblagan, bu esa o'sha davr uchun innovatsion yondashuv edi. Biroq, lug'atning murakkab tuzilishi uni keng omma uchun qiyinlashtirgan (Haywood, 1965).

2. Ibn Manzurning *Lison al-Arab*

Ibn Manzurning (v. 1311) *Lison al-Arab* lug'ati arab leksikografiyasining eng muhim yodgorliklaridan biridir. Bu lug'at 20 jilddan iborat bo'lib, arab tilidagi so'zlarning ma'nolarini, ildizlarini va ularning Qur'on, hadis va jahiliya she'riyatidagi ishlatilishini keng yoritadi (Carter, 2004). Masalan, *samā'* (osmon) so'zi uchun Ibn Manzur Qur'ondagi “سَمَاءٌ ذَاتُ حُبُكٍ” (osmonni naqshli qilib yaratdik) (Qur'on, 51:7) kabi iqtiboslarni keltiradi, bu so'zning diniy va adabiy kontekstdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

*Lison al-Arab*ning afzalligi uning keng qamrovli tabiati va adabiy manbalarga tayanishidadir. Lug'at nafaqat so'zlarning ma'nolarini, balki ularning tarixiy va madaniy kontekstini ham tahlil qiladi, bu esa uni arab tilshunosligi uchun muhim manba qiladi (Carter, 2004).

Zamonaviy leksikografik manbalar

1. Raqamli lug'atlar va onlayn platformalar

Zamonaviy davrda arab tilidagi leksikografiya raqamli texnologiyalar ta'sirida sezilarli rivojlandi. Al-Maany, Almaany Dictionary va Sakhr kabi onlayn lug'atlar arab tilidagi so'zlarning ma'nolarini, sinonimlarini va tarjimalarini taqdim etadi (Holes, 2004). Masalan, Al-Maany platformasi foydalanuvchilarga so'zlarning MSA va lahjalardagi farqli ishlatilishini taqqoslash imkonini beradi, masalan, *kitāb* (kitob) so'zi Misr lahjasida *kutub* sifatida talaffuz qilinishi mumkin.

Raqamli lug'atlarning afzalligi ularning qulayligi va keng qamrovli ma'lumotlar bazasidadir. Biroq, bu platformalar ko'pincha lahjalarni to'liq qamrab olmaydi va ularning ma'lumotlari cheklangan bo'lishi mumkin (Fischer & Jastrow, 1980).

2. Sun'iy intellekt asosidagi leksikografiya

Sun'iy intellekt (AI) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari arab leksikografiyasini yangi bosqichga olib chiqdi. Google Translate va Microsoft Translator kabi vositalar arab tilidagi so'zlarning ma'nolarini real vaqtda tahlil qiladi va kontekstga mos tarjimalarni taklif qiladi (Owens, 2006). Masalan, AI

asosidagi lugʻatlar *hurriya* (erkinlik) soʻzini turli kontekstlarda (siyosiy, falsafiy, adabiy) tahlil qilib, mos maʼnolarni taqdim etadi.

Biroq, AI asosidagi lugʻatlar arab tilining morfologik murakkabligini toʻliq qamrab ololmaydi, ayniqsa, nodir ildizlar yoki lahja soʻzlari haqida maʼlumot yetishmaydi (Fischer & Jastrow, 1980).

Leksikografik manbalarning ahamiyati

1. Tarixiy va madaniy merosni saqlash

Qadimiy lugʻatlar arab tilining tarixiy va madaniy merosini saqlashda muhim rol oʻynaydi. *Kitob al-Ayn* va *Lison al-Arab* kabi manbalar nafaqat soʻzlarning maʼnolarini, balki ularning diniy, adabiy va ijtimoiy kontekstini ham yoritadi (Haywood, 1965). Bu lugʻatlar Qurʼon va jahiliya sheʼriyatining tushunilishiga yordam beradi, masalan, Imruʼ al-Qaysning “قفا نيك من ذكرى حبيب” misrasidagi *dhikrā* (xotira) soʻzining chuqur maʼnosini ochib beradi (Carter, 2004).

2. Zamonaviy ilmiy va texnologik rivojlanish

Zamonaviy leksikografik manbalar arab tilini global ilmiy va texnologik diskursga integratsiyalashda muhimdir. Raqamli lugʻatlar va AI vositalari arab tilidagi ilmiy terminologiyani standartlashtirishga yordam beradi, masalan, *hāsūb* (kompyuter) yoki *shabaka* (tarmoq) kabi soʻzlarning keng qoʻllanilishi (Owens, 2006). Bu manbalar arab tilini oʻqitish va tadqiqotlarda qoʻllaniladi, ammo ularning lahjalarni qamrab olishdagi cheklovlari muammo boʻlib qolmoqda.

Muammolar va kelajak istiqbollari

1. Standartlashtirish muammolari

Arab tilidagi lahjalar xilma-xilligi leksikografik manbalar uchun katta muammo hisoblanadi. Masalan, *sayyāra* (avtomobil) soʻzi MSAda ishlatilsa-da, Magʻrib lahjalarida fransuzcha *voiture* soʻzi qoʻllaniladi (Holes, 2004). Bu farqlar standartlashtirilgan lugʻatlar yaratishni qiyinlashtiradi.

2. Raqamli resurslarning cheklovlari

Raqamli lug'atlar va AI vositalari hali ham arab tilining to'liq leksik boyligini qamrab ololmaydi. Ayniqsa, nodir so'zlar, adabiy iboralar va lahja leksikasi haqida ma'lumotlar yetishmaydi (Fischer & Jastrow, 1980). Bundan tashqari, raqamli platformalarning foydalanuvchi interfeysi va ma'lumotlar sifati ko'pincha yaxshilanishni talab qiladi.

3. Kelajak istiqbollari

Arab leksikografiyasining kelajagi raqamli innovatsiyalarga bog'liq. AI asosidagi vositalarni yanada rivojlantirish, lahjalarni qamrab oluvchi kengroq ma'lumotlar bazalarini yaratish va xalqaro hamkorlik orqali arab tilidagi lug'atlarni global miqyosda targ'ib qilish zarur (Owens, 2006). Masalan, UNESCO va ALECSO kabi tashkilotlar arab leksikografiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Xulosa

Arab tilidagi leksikografik manbalar, qadimiy lug'atlardan zamonaviy raqamli platformalargacha, tilning so'z boyligini tizimlashtirish va saqlashda muhim ahamiyatga ega. *Kitob al-Ayn* va *Lison al-Arab* kabi qadimiy manbalar arab tilining tarixiy va madaniy merosini yoritadi, zamonaviy raqamli lug'atlar esa tilni global ilmiy va texnologik kontekstga integratsiyalashga xizmat qiladi. Biroq, lahjalar xilma-xilligi, raqamli resurslarning cheklovlari va standartlashtirish muammolari leksikografiyaning rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda. Raqamli texnologiyalar va xalqaro hamkorlik orqali arab leksikografiyasi kelajakda yanada rivojlanishi mumkin.

Adabiyotlar

Carter, M. G. (2004). *Sibawayhi*. I.B. Tauris.

Fischer, W., & Jastrow, O. (1980). *Handbuch der arabischen Dialekte*. Harrassowitz Verlag.

Gutas, D. (1998). *Greek thought, Arabic culture: The Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early 'Abbāsid society*. Routledge.

Haywood, J. A. (1965). *Arabic lexicography: Its history, and its place in the general history of lexicography*. Brill.

Holes, C. (2004). *Modern Arabic: Structures, functions, and varieties* (Revised ed.). Georgetown University Press.

Owens, J. (2006). *A linguistic history of Arabic*. Oxford University Press.